

N. JURŠĖNAS
(Vilnius)

N. HARTMANO FILOSOFIJOS ATGARSIAI LIETUVOJE

N. Hartmano vardas ir jo filosofija su Lietuvos filosofine mintimi daugiausia susijusi per Vilniaus universiteto buvusį profesorių V. Sezemaną — artimą N. Hartmano draugą ir bičiulį. N. Hartmanas ir V. Sezemanas buvo amžininkai. Abu jie studijavo filosofiją ir klasikinės kalbas Peterburge, o vėliau abu tęsė filosofijos studijas Marburgo universitete. Nors jų gyvenimo keliai išsiskyrė, bet bičiulystė nenutrūko. N. Hartmanas, baigęs studijas, liko Marburge, kur nuo 1909 metų dėstė filosofiją. V. Sezemanas kurį laiką dėstė Rusijos aukštosiose mokyklose. 1923 m. iš Vokietijos jis pakviečiamas į Kauno universitetą, kuriame dirbdamas parašė savo žymiausius filosofijos darbus. N. Hartmanas rekomendaciniame laiške Kauno universiteto rektoriui apibūdino V. Sezemaną kaip talentingą filosofą, o 1929 m. recenzavo V. Sezemaną išleistą logikos vadovėlį. Peterburgo studijų laikų liudininkas akademikas V. Žirmunskis rašė, kad N. Hartmanas buvęs „V. Sezemanos mokyklos laikų draugas ir likęs jo bičiuliu visą gyvenimą“¹. Matyt, ne be V. Sezemanos rūpesčio N. Hartmano darbai Lietuvoje taip pat yra žinomi ir net susilaukė specialių studijų².

N. Hartmano ir V. Sezemanos filosofinis palikimas yra reikšmingas, ir jo kritinis-marxistinis nagrinėjimas turėtų įsijungti į mūsų estetikos raidos audinį.

Viena mokykla, daugiau ar mažiau vienoda mokslinė aplinka ne tik suartino šiuos filosofus, bet ir nulėmė filosofinės problematikos pasirinkimą. Jų pažiūros formavosi Platono, Aristotelio, Kanto, Hegelio ir apskritai klasikinės vokiečių filosofijos įtakoje. Rimtą poveikį jiems turėjo XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios gamtos mokslų pasiekimai ir ypač E. Huserlio fenomenologinė filosofija. Be to, N. Hartmano ir V. Sezemanos pažiūros brendo XX a. pradžioje, kai vystėsi ir tarpusavyje susidurdavo labai prieštaringos filosofinės srovės.

Tokios aplinkybės, greičiausiai, ir nulėmė N. Hartmano ir V. Sezemanos etikos ir estetikos koncepcijų panašumą. Tačiau koncepcijų panašumas nepaneigia tų mąstytojų savarankiškumo bei originalumo.

¹ V. Sezemanas, *Estetika*, Vilnius, 1970, p. 3.

² Žr. I. Urbono disertaciją, parašytą Kioino universitete (neišspausdinta).

N. Hartmano estetika yra jo filosofinės sistemos tęsinys. Estetinius reiškinius šis vokiečių filosofas aiškina, remdamasis tuo pačiu „kritinės ontologijos“ metodu ir sieja juos su „būties sluoksniais“, kurie jo ontologijoje užima svarbią vietą. V. Sezemano estetinė pozicija³ yra paremta estetikos mokslo istorija. Kalbėdamas apie atskirų vertybių savitarpio ryšius, filosofai grindžia juos pozityvia, istoriškai patikrinta medžiaga.

N. Hartmano „kritinė ontologija“ yra būties kategorijų mokslas⁴, kuriame būtis aiškinama kaip daugiasluoksnė struktūra. Pagal tą ontologiją būtis nėra nei dvasinė, nei materialinė. Ji yra daugiasluoksnė. Būties sanklodoje N. Hartmanas išskiria keturis autonominius sluoksnius: fizinį, vitalinį, psichinį ir dvasinį. Kiekvienas sluoksnis išreiškiamas skirtingomis kategorijomis. Pirmieji du susiję su erdve ir laiku, paskutiniai — tik su laiku. Vadinasi, N. Hartmano nuomone, laikas yra fundamentalesnis, negu erdvė. Pagal „kritinės ontologijos“ autorių visa tikrovė yra laike, o erdvėje — tiktai jos dalis. Iš to N. Hartmanas daro tokias išvadas⁵:

1. Kiekvienas būties sluoksnis turi savo kategorijas, savo principus, savo dėsnius. Norint suprasti atskiro būties sluoksnio savitumą, būtina remtis tik duotojo sluoksnio kategorijomis. Aukštesniųjų sluoksnių (pavyzdžiui, dvasinių) kategorijų turinys neatitinka žemesniųjų (pavyzdžiui, fizinių), o pastarosios betarpiškai nepasiekia aukštesniųjų. Visą kategorijų viešpatiją neįmanoma paaiškinti monistiškai, remiantis kuriuo nors vienu principu, nes tai prieštarautų kategorijų specifikai. Kategorijų pasaulis — daugiareikšmis ir apspręstas būties sluoksnių savitumu.

2. Būties sluoksniai esą sutvarkyti taip, kad aukštesnieji visada remiasi žemesniaisiais. Pavyzdžiui, be materialios gamtos negalima gyvybė, be gyvybės nėra sąmonės, be sąmonės — dvasinio pasaulio. N. Hartmanas akcentuoja, kad šių sluoksnių eilės tvarka yra pastovi ir vienpusiškai kryptinga (iš apačios), bet kartu nurodo, jog tarp sluoksnių yra ryšys. Būties sluoksnių priklausomybė išreikšta kategorijų laipsniškumu. Žemesnės kategorijos įeina į aukštesnes kaip elementai, todėl aukštesnės kategorijos yra sąlygojamos žemesniųjų. Aukštesnės kategorijos negali sulaužyti žemesniųjų ribų: jos tik performuoja, perstato jų elementus pagal savo dėsnius. Žemesnės kategorijos yra „stipresnės“ už aukštesnes. Šią priklausomybę N. Hartmanas dar vadino „stipriųjų“ kategorijų dėsniu („Gesetzt der Stärke“). Taip grindžiamas kategorinis priklausomybės dėsnis „iš apačios“.

³ Atrodo, V. Sezemanas estetikos klausimais pradėjo domėtis anksčiau už N. Hartmaną. Kaip jis pats pažymi, estetikos paskaitų kursą parengė 1922—1939 metais. Tuo tarpu N. Hartmanas „Estetiką“ parašė 1945—1946 metais.

⁴ Žr. šiuos N. Hartmano veikalus: „Zur Grundlegung der Ontologie“, Berlin—Leipzig, 1935; „Möglichkeit und Wirklichkeit“, Meisenheim am Glan, 1938; „Der Aufbau der realen Welt“, Berlin, 1940; „Philosophie der Natur“, Berlin, 1950.

⁵ N. Hartman, Der Problem des Geistiges Seins, Berlin, 1962, S. 17.

3. Kategorinis priklausomybės dėsnis nepažeidžia atskirų sluoksnių autonomijos. Aukštesniųjų būties sluoksnių priklausomybė nuo žemesniųjų nepaneigia pirmųjų savarankiškumo. Žemesnieji būties sluoksniai yra pagrindas — condiktio sine qua non; tačiau aukštesnieji sluoksniai turi plačią pasireiškimo sferą (Spielraum). Pavyzdžiui, nors organiškumas (vitališkumas) yra negalimas be materialumo, bet organiškumo įvairumas ir gyvybingumo paslaptis pakyla „virš“ materialumo bei pasireiškia kaip naujovė — Novum, ko nėra materialume.

Analogiškai susiję ir likusieji būties sluoksniai. Organinė būtis sąlygoja psichinę būtį, o ši, savo ruožtu, yra išeities taškas dvasinei būčiai atsirasti. Žemojo sluoksnio pagrindu atsiradęs naujas reiškinys (novum) yra nauja kokybė, bylojanti apie aukštesnių kategorijų laisvę. Nors žemesnės kategorijos — „stipresnės“, bet aukštesnės vis dėlto yra „laisvos“ ir turinio atžvilgiu — gilesnės.

Taip aiškinamas sluoksnių kategorinis priklausomumas: „iš apačios“ — stipriųjų ir „iš viršaus“ — silpnųjų.

Ši bendra filosofinė schema taikoma ir vertybių sferai, kurios grindžiamos taip pat kategoriniu laipsniškumu. Tačiau mus domina ne apskritai vertybių problema, bet tik tai, kaip susijusios estetinės ir etinės vertybės

Grožio ir dorovės, estetinių ir etinių vertybių ryšio problemai ir N. Hartmanas, ir V. Sezemanas skiria daug dėmesio ir, atrodo, kiekvienas ją sprendė savarankiškai ir originaliai.

Panagrinėkime, kas abu filosofus skyrė.

N. Hartmanas priekaištavo E. Huserlio mokiniams, kad jie nepakanamai domėjėsi estetinėmis problemomis, ir pats stengėsi užpildyti tą spragą. Remdamasis ta pačia struktūriniu metodologija, estetinius fenomenus jis skirstė taip pat į sluoksnius. Nors estetines ir etines vertybes struktūriškai išanalizuoti N. Hartmanui pavyko ne visur vienodai, bet jo vartojama metodologija, nežiūrint jos abstraktumo bei dirbtinumo, įgalina jį plačiai peržvelgti dvasinių vertybių ryšį. Jis kvalifikuotai suvokia ir teisingai išaiškina kai kuriuos žmonių sąmonės subjektyviuosius ir objektyviuosius momentus ir parodo jų tarpusavio ryšį.

Taip formuluodamas problemą, N. Hartmanas galėjo ją spręsti, remdamasis dviem vertybių grupėmis: estetinėmis ir etinėmis. Estetinių ir etinių vertybių būties pripažinimas istoriniu požiūriu neturi nieko metafiziška, nes tas vertybes galima suprasti kaip istoriškai atsiradusius socialinius, psichologinius ir kitokius fenomenus. Tačiau autorius nenuosekliai remiasi istoriškumu ir vertybes dažnai paverčia daiktais savyje, taip pat, be materialios būties, pripažįsta ir idealią būtį.

Remdamasis „ontologinės būties“ struktūra, N. Hartmanas iš apačios (von unten) išskiria šešias vertybių klases⁶: gėrio (Güterwerte), malonumų (Lustwerte), gyvybines (Vitalwerte), dorovines (Sittliche Werte), estetines (Ästhetische Werte), pažintines (Erkenntniswerte) vertybes. Trys

⁶ N. Hartmann, *Ästhetik*, Berlin, 1953, S. 330.

paskutinės yra „dvasinės“ vertybės. Aukščiausia vertybė — estetinė. Ji yra turtingiausia ir kartu silpniausia. Atsiranda ji kaip stebėtojiško nesuinteresuotumo pasėka.

V. Sezemanas estetinio ir etinio ryšio problemai taip pat skyrė daug dėmesio, suprato ją labai plačiai. Jį domina dorovės ir meno, estetikos ir etikos santykis, kurį nuodugniai analizuoja, susiedamas jį su bendrom filosofinėm problemom. Remdamasis gausiais filosofijos istorijos faktais, V. Sezemanas parodo, kad viešpataujančios moralės normos, religija ir pan. palaikydavo meną tik tiek, kiek jis patvirtindavo jas pačias. Visi kiti meno reiškiniai būdavo neigiami. Tačiau gilesnė analizė rodo, kad menas yra autonomiškas, ir kitų dvasinių sferų kriterijai jam ne visada tinka. Tai pasakytina ir apie moralinio kriterijaus reikšmę menui.

Dorovės pagrindinis tikslas yra siekimas gėrio ir šalinimas blogio. Tuo tarpu grožio pasaulis neturi griežtai apibrėžtų ir nekintamų ribų. Grožis apima beveik visą juntamąjį pasaulį, įtraukdamas į savo sritį net ir priešybę — baurumą. Todėl dorovės ir meno sutapatinimas daugeliu atvejų reikštų kūrybinės laisvės likvidavimą. Ne visos grožio sritys (V. Sezemanas primena architektūrą, muziką ir kt.) tiesiogiai liečia dorovę. Todėl „dorovinis požiūris į meno kūrinių galimas tik ten, kur pastarasis turi tam tikrą apibrėžtą reikšmę“⁷. Vadinasi, žmogaus gyvenime ne visa tai, kas estetiškai reikšminga, sutampa su tuo, kas morališkai vertinga. Tačiau tai dar nereiškia, kad menas turėtų būti priešpastatomas dorovei. Tarp meno ir dorovės yra tam tikras ir neabejotinas vidinis ryšys. Tiktai jo ieškoti reikia ne kūrybiniuose tų sričių principuose, o žymiai giliau. To ryšio reikėtų ieškoti „žmogaus nusistatyme, kuriuo grindžiamas vienodai ir meno, ir dorovės galimumas“⁸.

Meno ir dorovės ryšys atsiskleidžia kūrėjo meilėje toms vertybėms, kurias jis siekia įgyvendinti. Tokia vertybių meilė įkvepia kūrėją, ir jis, įkūnydamas gėrį arba grožį, keičia esančią empirinę realybę ir kuria naują vertybių pasaulį. Tikra kūryba, sako V. Sezemanas, negalima ten, kur kurėjas nepasišvenčia darbui, neįsigilina į kuriamojo objekto prigimtį. Ta prasme dorovinės veiklos tikslas — pasaulio tobulinimas. Vertinimo kriterijai čia yra tobulos būties idėja, kuri suprantama empirinėje būtyje kaip teigiamybė. Panašiai ir menininką įkvepia grožio ieškojimas. Tokiame kūrybiniame ieškojime iškyla gėrio ir grožio vienybės idealas, kurį dar senovės graikai vadino kalakogatija. Šio idealo supratimas tam tikra prasme primena tai, ką V. Sezemanas pabrėžia „Estetikos“ pratarėje: marksistiniu požiūriu estetikos mokslas visų pirma turi atsižvelgti į tą vaidmenį, kurį menas atlieka visuomenėje, kovodamas už tos visuomenės ir žmogaus pažangą.

Kalakogatija pagal Sezemaną turi tris požymius: matą, harmoniją ir eurtimiją. Kalakogatiškas žmogus yra toks, kuris sugeba vykdyti tai, ko siekia bei nori jo dvasia.

⁷ V. Sezemanas, *Estetika*, p. 214.

⁸ Ten pat.

Struktūrinis požiūris į estetinius reiškinius sutinkamas ir kituose V. Sezemano darbuose. Tačiau V. Sezemanas apsiriboja tik jų analize, tuo tarpu N. Hartmanas stengiasi sukurti savitą „kritinę-ontologinę“ estetinių vertybių teoriją. Ir V. Sezemanas, ir N. Hartmanas mano, jog etinės vertybės gali įeiti į estetinių vertybių sudėtį kaip estetiški elementai. V. Sezemanas rašė, kad „meno kūrinys turi sukaupęs ne tik estetinių, bet ir kitų — neestetinių — vertybių (moralinių, pažintinių ir pan.)“⁹, todėl meno kūrinys turi būti atitinkamai vertinamas. Bet meno kūrinys neestetinis vertinimas, V. Sezemano nuomone, nėra savarankiškas, nes priešingu atveju, jis neįeigtų į meninio suvokimo struktūrą. Pavyzdžiui, etinis vertinimas irgi gali būti taikomas meniniam kūrinysui, kas praktiškai dažnai daroma. Tačiau negalima pamiršti, kad toks vertinimas nėra savarankiškas: jis pajungtas bendram kultūriniam bei estetiniam vertinimui, o ne vien normatyvinei etikai. Reikia prisiminti, jog etinės vertybės mene egzistuoja tik estetinių vertybių dėka.

Nagrinėdamas estetinių ir etinių vertybių santykį, N. Hartmanas pažymi, kad etinės vertybės sąlygoja estetiškes, lygiai kaip dorovinė vertybė gali remtis jos pagrinde esančia gėrio vertybe. Jis nurodė tokius susijetimo taškus, kuriuose etinė vertybė sąlygoja estetinę vertybę¹⁰.

Dvasinių vertybių požiūriu N. Hartmano nuomonė artima M. Šeleriui, pagal kurį žemesnės, t. y. materialinės, vertybės (pavyzdžiui, praktinės, naudingumo ir pan.) nereikalauja nei reklamos, nei pagrįstumo. Tuo tarpu dvasinės vertybės yra labai sąlygotos ir dėl to jomis reikia atitinkamai rūpintis ir jas puoselėti.

⁹ Ten pat, p. 316.

¹⁰ N. Hartmann, *Ästhetik*, S. 349—350.